

Latinsk bogskrift i middelalderen

af seniorforsker, dr.phil. Erik Petersen, Det Kongelige Bibliotek

Skrift er et bærende element i næsten al form for kommunikation, der ikke er bundet til øjeblikket. Vi bruger skrift til at fastholde kontakten med hinanden, til at kommunikere viden, erfaring og indsigt. Skriften gør det muligt at overskride tid og sted. Vi kan ikke høre de ord, mennesker har hvisket til hinanden eller råbt ud over torve og stræder i fjerne tider, og kender dem ikke. Men hvis nogen ikke blot har hvisket hinanden fortrolige ord i ørene, men også skrevet dem ned – i dagbøger eller i breve, for eksempel – så har eftertiden i de skrevne ord en mulighed for at lytte med. Tilsvarende har mennesker, som ikke er adskilt i tid men i sted, gennem det skrevne ord en mulighed for trods store afstande at fastholde nærheden, samhørigheden. En mulighed, der for det klassiske brev kunne tage dage og uger, men som med e-mailen er blevet næsten synkron.

Skrift er noget af det tidligste vi lærer. ABC'en er i egentlig forstand børnelærdom, og de fleste lærer den så grundigt at de knap nok tænker over det, når de bruger den. Skriften er så indøvet, at vi har et nærmest ubevidst forhold til den, når vi bruger den. Det vi bruger energi på, når vi skriver, er at klare

tankerne, finde ordene og formulere sætningerne. Skriver vi i hånden, gør vi os muligvis umage for at få teksten til at stå klart og ordentligt på siden; man har måske brug for at checke stavningen, men de færreste tænker under selve skrivningen på skriften.

Netop fordi skriften hører til vores tidligste børnelærdom, oplever de fleste danskere deres bogstaver som danske. Med rette, om end ikke med større ret end den hvormed en franskmænd, en australier, en portugiser, en amerikaner eller enhver anden vesterlænding betragter dem som sine. For de bogstaver, der benyttes i den vestlige verden og store enklaver af den øvrige, er fælles europæiske, en arv fra den klassiske oldtid.

Alfabetet

Al vesterlandsk skrift er bygget op af det latinske alfabet. Det er skabt i romerriget, hvis sprog var latin. Det latinske alfabets mest direkte forudsætning er det græske alfabet, men det er tillige påvirket af lokale skrifter på den italske halvø. Den græske indflydelse er tydelig både i bogstavernes grafiske form og i de lyde, tegnene repræsenterer. Et udtryk for den græske prægning af latinsk skrift finder man endnu deri, at vi benytter det to første bogstaver i det græske alfabet – *alfa* og *beta* – som betegnelse for vor eget *alfabet*.

Det latinske alfabetet består i sin klassiske form af 17 konsonanter og 6 vokaler – i alt 23 bogstaver: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U X Y Z. To af vokalerne – I og U

DANTELEBAMIAA FORIUNAIARUAMORIS
 MUNIRARELIQUIASTROIAEXARDINERICTAS
 HOCEMIRANCHISESAUROLIBABMADARAS
 HOCEBLAMICISIAMENIRATECUMIURAUOCALIS
 MOBIDARITOPULISCESTRUMQUESACIACQUITIAS
 ILLADUMQUILABORQUESTIS
 TALIBITIONIDICTISDIIXALATINUS
 OBITUTENIIOKASOLOQIMMOBILISHAERIT
 INTENTOSUOLUENSOCULOSNECTURPURARICIAM
 ICTIAMOQIINECSCESTRAMOUINTEPRIMMIAIANTUM
 QUANTUMINCONQBIONNAIETHALAMODMORATUR
 IUIITERISIAUNIQOLUINSUBDICTIORESORIAM
 HUNCILLUMINISIXTERNAABSISTROBECTUM
 FORIINDICENIRUMIARIBUSOINRICMAUCAR
 AUSTICIS.HOICETROCENTEMOIRICITUTURAM
 ICRICIAMETIQUMQUIMIBUSOCCOBEIQORBEM
 TANDIMLAETUSMIDINOSTRAMINCIPITASECUNDIT
 AUCURIAMQSCUMDABITQATROIANEQUODOILLAS
 MUNERANECSITANONONUOBISRICELATINO
 DIUITISQSEACAFIROIAEQUOTOLENTIADIAIT
 LESIMODOXINELASNOSTRISITANTACUPIDOST

Kapitalskrift, ca. 400 e.v.t. Side fra håndskrift med den romerske digter Vergils værker. Digtets hexametervers er adskilt ved linjeskift, mens der ingen adskillelse er mellem de enkelte ord. Alle ord er skrevet med store bogstaver i den særlige udformning, der kaldes capitalis rustica, "rustik kapitalskrift"; en anden variant, der også ses anvendt i senantikke bøger, er capitalis quadrata, "kvadratisk kapitalskrift". Teksten er kopieret på pergamentblade anbragt i læg, der har været bundet sammen i ryggen; håndskriftet er således et tidligt eksempel på den moderne bogform, der i senantikken afløste den klassiske bogrulle af papyrus. Håndskriftet er forsynet med malede illustrationer til Vergils tekst, hvad netop den nye bogform med dens plane sider og beskyttende struktur blev et velegnet medium for. Håndskriftet er sandsynligvis fremstillet i Rom. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 3225, f. 62v (bladets mål: ca. 21 × 19,5 cm).

– kunne også anvendes konsonantisk, som J og V. De er senere blevet optaget som selvstændige bogstaver, ligesom diftongerne AE og OE, som romerne

skrev med to bogstaver, ved grafiske sammenskrivninger har fået status som enkeltbogstaver, Æ / Ä og Œ / Ø / Ö. Bogstavet K brugtes i klassisk tid

kun i ganske få ord, som Kalendae, der betegner den første dag i måneden, mens Y og Z udelukkende anvendtes i græske låneord.

23 bogstaver var tilstrækkeligt til entydigt at få det latinske sprog til at fungere som skriftligt bindemiddel i romerriget på alle de af tilværelsens og samfundets planer, hvor det var af betydning at kunne fastholde sproglige ytringer som mere end lyde i nuet: administrativt og politisk, privat og kunstnerisk. Med få modifikationer har det latinske alfabet fungeret som sådant i den vestlige verden lige til nutiden.

Fra oldtid til middelalder

Latinsk skrift fra oldtiden er bl.a. bevaret som indskrifter på offentlige og private monumenter, som dokumenter, som graffiti, og som rester af bogruller af papyrus; og fra den seneste romertid tillige som hele bøger i kodexform fremstillet af pergament.

De bevarede kilder afspejler skriftens anvendelse i mange forskellige sammenhænge, og viser at skriftens form og udførelse har været bestemt af den kontekst, den er blevet brugt i. I indskrifter på monumenter, der for sam- og eftertid skulle erindre om historiske begivenheder, magthaveres formåen og statsmænds bedrifter, er bogstaverne indmejslet på en måde, der understreger bygningsværkets, personens og begivenhedens monumentalitet, med store og egale bogstaver. Selv om moderne beskuere måske har svært ved at tyde sådanne indskrifter, fordi de er affattet på latin, kan de uden videre genkende og læse selve bogstaverne, fordi de er hentet

fra det latinske alfabet.

Fra privatsfæren og dagligdagens anvendelse af skrift er der bevaret færre kilder. Ganske vist er der overleveret betydelige samlinger af private breve fra den romerske oldtid, f.eks. dem humanisten og statsmanden Cicero skrev til venner og familie. At disse tekster stadig er bevaret skyldes imidlertid, at de allerede blev samlet og udgivet i oldtiden og også senere er blevet afskrevet i nye kopier. De originale breve er gået tabt. Et enestående materiale dukkede op så sent som i 1990'erne, da man fandt flere hundrede skrivetavler af både administrativt og privat indhold fra den romerske militærlejr Vindolanda tæt ved Hadrians mur i England. Tavlerne, der er skrevet omkring år 100 e.Kr., er lavet af træ. Skriften har en mere uformel karakter end den, man kender fra indskrifter på monumenter, og den er betydeligt sværere at dechifrere. Man betegner den som romersk kursiv, og skelner mellem en ældre og en yngre variant. Man kender den også fra fragmenter af papyri, og fra graffiti på vægge i antikke byer som Pompeji.

Da romerriget opløstes, havde væsentlige elementer i romersk kultur for længst rodfæstet sig i det, der blev den bærende kraft igennem hele middelalderen: den kristne kirke. Det gjaldt bl.a. det latinske sprog, både i tale og på skrift. Den vigtigste byggesten i middelalderens kristne kirke blev den hellige skrift, Bibelen, som den forelå i Hieronymus' latinske oversættelse fra omkring år 400. Læsning og kopiering af bøger var en del af kirkens grundlag.

I senromersk, tidlig kristen tid ud-

ID VOLUNTAS DITO
 EHO SEPARARE
 NARETUR. HAEC
 IENTES DE BASILICA
 ISUNT. EX OSCULA
 DIC. NAN TER ACCER
 AUNT CUM IS
 ESUEROPAUROS
 PTOSE CUM REX
 ECHO SESSIONAS
 COLLECTA ALIQUI
 ANIASESSIONAS
 UNTUR. TUCATAQ.
 DE CLINDEMPRE
 ATQ. CHLODOUECHU
 ILPERIEUOLE
 ISUSDERECTURA
 IODUTCHILPERIEY
 ERIT. CUM EXER
 EDIRIGIT. MITTEN
 S NESIBINIURIA
 T. ET EXCIDIUM
 Q. CUENIROT EXER
 LI. AUTEM HAEC NECL
 PRAEPARANTUR
 COMMISSOCT
 INUALIUTPARS
 RIC. ATQ. TUC AUIT
 OSIBIADUERSAQU

MOLTOSECEASTE INUIOS
 ATQ. UNLESUIROS PROSTER
 NENS. TUCATOSQ. RELIQUOS
 SESSIONAS INCREDTUR.
 QUAEPOTSTIQUA ACTASUN
 REX PROPTER CONIUGATIONE.
 BRUNICHILDIS SUSPECTUM
 HABERE COEPTI MEROUUECHU
 FILIUM SUUM DICENS. HOC
 PROEBUM EUIS NEQUITIASUR
 REXISSE. SPOBIATUMQ. AB
 ARMIS. DATIS CUSTODIBUS.
 LIBERO CUSTODIRI PRAECEPIT.
 TRACTANS. QUID DE COINPOS
 TERUM ORDINARET. GODI
 NUS AUTEM QUI ASORTIO SIGI
 BERTHI SE AD CHILPERICUM
 TRANSTULIT. ET MULTIS
 AB EO MUNERIBUS LOCOPL
 TATUS EST. CAPUT BELLISTI
 USUIT. SED IN CAMPONETS
 PRIMUS TUC AD ILABITUR. UI
 LAS UERO QUI ASEIREX ATIS
 CO INTERRUPTURIO SESSIONI
 COEPTI NOUSI RAT ABSTULIT
 ET BASILICAM CONTULIT BEA
 TIMEDARDI. IPSENUOQ.
 CODINIA NON POST MUL
 TUM TEMPIUS REPENTINA
 MORTE PRAEUENTUS
 INTERIT.

vikledes desuden et nyt medium for formidling af tekster: den såkaldte kodex, bogen bygget op af ensartede blade og bundet sammen i ryggen, afløste den antikke bogrulle, der var lavet af papyrus. Til kodexen blev det normalt at anvende det mere robuste materiale pergament, forarbejdet af dyrehuder. Kodexen blev middelalderens bogform, og det er først og fremmest i den man kan følge skriftens udvikling fra oldtiden til nyere tid.

Romerne benyttede alene alfabetets store bogstaver, *littera capitalis* eller kapitalskrift, som bl.a. kendes fra indskrifter fra klassisk tid. Kapitalskriften kendes i flere varianter, og benyttedes også som bogskrift. Af de relativt få bevarede bøger fra senromersk tid fremgår det, at man ikke adskilte ordene, men skrev bogstaverne i kontinuerlig følge – læseren måtte med andre ord selv under læsningen finde frem til, hvorledes bogstaverne grupperedes i ord.

En lidt senere skriftform er den såkaldte uncialskrift, der fortsat er et system af store bogstaver, men i en form, der peger frem mod udviklingen

af små bogstaver. Hvor den klassiske kapitalskrifts bogstaver alle har samme højde, kan man i den senere del af oldtiden se en tendens til at forlænge enkelte bogstaver med op- og nedstreger, der går ud over den over- og underlinie, der usynligt indrammer en tekstlinie skrevet i kapitalskrift – en udvikling hvortil også den yngre romerske kursivskrift har bidraget.

Med Romerrigets ophør forsvandt et magtmæssigt, administrativt og kulturelt centrum, der i høj grad havde betydning for skriften. I århundrederne efter Romerrigets ophør udviklede skriften sig ret uensartet i forskellige egne af Europa. Man har, lidt upræcist, talt om en række ”nationale” skriftformer, f.eks. visigotisk skrift i Spanien, merovingisk i Frankrig, beneventansk i Italien, alemannisk i Tyskland og angelsaksisk i England. Det er skrifter med distinkte kendetegn, der har fundet udbredelse i nogenlunde klart definerede geografiske områder. Fælles for dem er udviklingen af minuskler, således at der efterhånden blev etableret et komplet system af store og små bogstaver.

Uncialskrift, 600-tallet. Fragment af et håndskrift fra 600-tallet indeholdende Gregor af Tours Frankerkrønike. Det er en af de ældste bevarede kilder til denne tekst og Det Kongelige Biblioteks ældste håndskrift. Af karakteristiske bogstaver kan nævnes D, M, G samt A, hvis venstre ben har fået en runding, der peger frem mod det lille a i alfabetet, der anvender store og små bogstaver. Der er ikke formmæssigt forskel på store og små bogstaver, derimod er enkelte bogstaver forstørret for at markere nye afsnit og sætninger. En tendens i retning af adskillelse af tekstens enkelte ord kan iagttages, men er endnu ikke fuldt gennemført. Der

forekommer enkelte forkortelser, således Q efterfulgt af en prik for stavelsen –QUE. Sammenskrivninger af bogstaver ved at et grafisk element i et bogstav tillige udnyttes som element i det efterfølgende forekommer i ordendelser som NS, UR og US. Kapiteloverskrifter har været rubriceret, dvs. fremhævet ved at være skrevet med rødt blæk. Den røde farve er bleget og knap nok synlig i fragmentet i København, men ses tydeligt i to fragmenter af samme håndskrift, der nu befinder sig i Vatikanerbiblioteket og Universitetsbiblioteket i Leiden. Det Kongelige Bibliotek, NKS 1878 2°, versosiden (bladets mål: ca. 29,5 × 20 cm).

Cornere & aliorum nobiscum para celi.
 Possit insuetis paulatim auq; cibatum
 Diuidere & nocet parilis agitare dieb.
 VIII. Aequis ponderib; motus quacumq; feruntur
 Ne quisquam locus est quo corpora comouentur
 Ponderis amissa uipossint stare manam
 Necquid inane aut est ulli subsistere debet
 Quin sua qd natura peccat cedere p'gat
 Haud igitur possunt tali ratione teneri
 Res in ealium mediu appedine uictae
 Praeterea qm nomina corpora fingunt
 Inmediu nra sed terraru atq; liquoris
 Et quasi terreniq; corpore comaneantur
 Omne pontu magna atq; emontib; undas
 At cometa tenuis exponunt aetris auras
 Et calidos simula medio differret ignis
 Atque ideo tota curat tremere ethera signis
 Et solis flamma per oculos rula patet
 Qd calora medio fugiens sibi conligat omnis
 Nec prorsum arborib; sumos frondesq; ramos
 Ne uolucritu flammaru moenia mundi
 Diffugiant subito magnu p' mane soluta
 Et nec cetera consimili ratione sequantur
 Ne ueruant celi noctralia tepla supnae
 Terraq; sepedib; raptim subducatur & omnis
 In intermixtas reru celiq; ruinas
 Corpora soluentur auent p' mane p' fundu
 Teponis ut puncto nihil exeret reliquaru
 Desertu praeter spauu & primordia caca
 Na quacumq; prius deparua corpora desse
 Confusae h'ac reb; erit pars ianua laeta
 Hac se curba foras daut omnis materia
 Hac sic p' nosces parua p' ductus opella
 Namq; alidexalio clarescit nec abiceca
 Noxiter ripiet quin ultima natura
 Peruideat stare accendent lumina reb;

TITILUCRETIDERERUM NA
 TURA LIBER. I. EXPLICIT
 INCIPIT LIBER. II.

Quauemari magno cur barab; equora uentis
 Quoramagnu alterius spectare labor em
 Niquia uexari que qua se iocanda uoluptas
 Sed quib; ipse malis carcas quacernere suauis est
 Per campos instructa tua sine parte periculi
 Suauis & iam belli certamina magna cieri
 Sed in hilo dulcis est bene quam munita tenere
 Edra doctrina sapientiu templa serena
 Despicere unde queas alios passimq; uidere
 Errare atq; uia palantis querere uitae
 Certare ingenio contendere nouitate
 Noctes atq; dies inuaprestante plabore
 Ad summas emergere opes reruq; potari
 SURCOPELUS STATE SCATA STOMA

Omiserat hominu mentes opeator a caeca
 Qualib; in tenebris uitae quantuq; periculis
 De graur hoc aequo quod cumq; se nonne uidere
 Nihil aliud sibi natura latrare nisi ut qui
 Corpore se uincat dolor absit mente fruatur
 loando sensu curare mota meaque
 Ergo corporea ad naturam pauca uidemus
 Esse opus omnino q' demant atque dolorem
 Delicias quoque uamultas substernere possint
 Circaus interdum neque natura ipsa requirit
 Sinon aureas sunt iuueniu simulaq; per ades
 Lampadas igniferas manibus retinent ad gratias
 Lumina nocturnis epulis ut suppedentat
 Nec domus argento fulget auroq; reuident
 Nec cithare reboant aequa auro atq; templa
 Cum tamen in arte profusa in gramine molli
 Propter aquaeriuum subramis arboris abae
 Non magnis opib; iuande corpora curant
 Praeseram at cepestas adridet et anni
 Tempora conspergunt uiridant florib; herbas
 Hec calide cauis decedunt corpore febres
 Texalibus simpicauis ofitroq; rubena
 lacertis qua si implebera ueste cibandum est
 Quagp' qm nihil nostro in corpore ga
 Proficiunt neq; nobilitas nec gloria regni
 Qd superes animo quoq; nihil prodesse

Karolingisk skrift, 800-tallet. I karolingisk skrift er udviklingen af et alfabet med store og små bogstaver bragt til ende. Hvor ældre skriftformer holdtes mellem en øvre og en nedre linje, ekspanderede den karolingiske

minuskels op- og nedstreg i bogstaver som b og d, p og q skriften vertikalt. I dette håndskrift fra 800-tallet, der indeholder Lucretius' heksameterdigt De Rerum Natura ("Om tingenes væsen"), anvendes

Karolingisk skrift

For første gang siden Romerriket fik store dele af det vestlige Europa et politisk og magtmæssigt centrum under Karl den Store, som blev kejserkronet i Rom juledag år 800. Karl den Stores og hans efterkommeres periode, Karolingertiden, fik til lige stor betydning for den europæiske bog- og skriftkultur. Bl.a. blev en lang række antikke romerske tekster kopieret og derved sikret for eftertiden. En tilsvarende systematisk indsats kan man iagttage vedrørende en række kirkelige bøger. Karl den Store satte også en reform af skriften i værk, der bl.a. havde det praktiske formål at sikre, at bøger og dokumenter kunne læses og forstås overalt i Frankeriget. Resultatet var den såkaldte karolingiske skrift, der er præget af klare og veldefinerede skrifttræk, rensset for de idiosynkrasier, der prægede visse bogstaver i flere regionale eller helt lokale udformninger af alfabetet. De enkelte ord er tydeligt adskilt. I den karolingiske skrift blev majuskler fortsat anvendt, bl.a. som begyndelsesbogstaver og i overskrifter. Naturligvis finder man

store bogstaver ved alle verslinjers begyndelse samt i rubrikker. Et arkaiserende træk er brugen af klassisk kapitalskrift i markeringen af afslutningen af første bog og begyndelsen af anden bog af Lucretius' værk nederst i venstrespalten. Såvel kapitalskriften som den sammenhængende skrift uden adskillelse af ord i den første af de tre linjer afspejler sandsynligvis skriften i forlægget, antagelig en senantik kodex skrevet i capitalis rustica. Brug af ældre skriftformer i overskrifter m.m. ses også i senere håndskrifter. Det samme gælder markeringen af bøgernes begyndelse og afslutning med et ofte rubriceret incipit og explicit. I karolingisk skrift udvides anvendelsen af forkortelser. Q med efterfølgende prik for -que benyttes fortsat,

variationer i udformningen af den karolingiske skrift, fra skriverhånd til skriverhånd, og fra land til land – f.eks. har håndskrifter skrevet i karolingisk skrift i England et præg der gør dem forskellige fra håndskrifter lavet i Tyskland – men i alt væsentligt er skriften den samme.

Den karolingiske skrift fandt hurtigt vid udbredelse – og kunne også være nået til Danmark, hvis ellers danskerne havde taget mere velvilligt imod Ansgar, der gjorde Norden til sin missionsmark. Noget af det første en kristen missionær måtte gøre, når han ville udbrede kristendommen blandt hedninge, var at lære dem at læse, for uden brug af bøger ville en ny kirke ikke kunne fungere. Det første skridt i retning af at gøre danskerne kristne har altså været at lære i hvert fald nogle af dem det latinske alfabet. Det berettes da også om Ansgar at han oprettede en skole. Ansgar havde selv fungeret som skolemester i det kloster, han var udsendt fra, Ny Korvey, der var datterkloster til et af tidens vigtige skriftcentre, Corbie. Begge steder har Ansgar været i direkte berøring med

ligesom b med prik for endelsen -bus. I ord, hvor en vokal efterfølges af et m, er sidstnævnte markeret med en streg over vokalen. Stavelser som prae, pro og per forkortes med hver sin distinkte streg over p eller gennem bogstavets nedstreg. Diftonger forekommer både som enkeltbogstaver, f.eks. ae, og sammenskrevne, æ. Det sammenskrevne œ for et anvendes både som selvstændigt ord og som del af et ord. Hvor håndskriftet er fremstillet er uvist – det sydlige Tyskland, det nordlige Italien og andre egne af det europæiske fastland har været foreslået. Det Kongelige Bibliotek, GKS 211 2°, f. 6v (bladets mål: ca. 27 × 20 cm).

supplicium. ꝑ eum qui uiuit & regnat
in secula seculoz. A — C H —

hinc usq; finis ed. B.

xii. kl. DECEMBER. PASSIO SANCTI EDMUNDI.

Exulta SANCTA ECCLESIA TOTIUS GENTIS ANGLICE
ecce in manibus est laudatio EDMUNDI REGIS
incliti & martiris inuictissimi qui triumphato
mundi principe celos ascendit uictoriosissi
me sancte pater EDMUNDE tuis supplicibus
intende. SUPPREHENTE. Regem regu adoremus
in milite suo ead mundo gloriosum ꝑ quem
ecclesiam suam mirificauit & celis enatu laudificauit.

SCS EDMUNDVS CLARISSIMIS SUPREHOCT.
natalibus oriundus a primicio iuuentutis te
pore xPIMI TO secutus. e. pectore. ꝑ Beatus.
A Cumque iuuentus adolesceret & cum gratia
eum in regni folio dei sublimauit ꝑ uidentia

den blomstrende karolingiske skrift- og bogkultur, og det er fra miljøer som disse at han har medbragt de bøger, han tog med sig på sine missionsrejser til Norden. Desværre ved vi nu ikke mere om dem, end at de er gået tabt.

Der skulle gå hen ved et par hundrede år efter Ansgar før den kristne kultur for alvor havde slået rod i Danmark. ”Danmarks dåbsattest” plejer man at kalde den store Jellingesten, som kong Harald satte til minde om sin fader Gorm og sin moder Thyra, ”den Harald, som for sig vandt al Danmark og Norge og gjorde danerne kristne”. At Harald Blåtand lod teksten formulere på dansk og riste i runer på en sten kan vistnok ses som et udtryk for at kristningen endnu var i sin vorden. Den kristne kirkes sprog var også i 900-tallet latin, og kirkens centrale tekster – bibelske, liturgiske og opbyggelige – var nedfældet i bøger af pergament, skrevet i latinsk skrift. Af dem er der ikke fra dansk område bevaret en eneste fra Jellingestenens samtid.

Faktisk skal man yderlige næsten hundrede år frem i tiden før man møder det kristne Danmarks ældste

Karolingisk skrift i England, 1000-tallet. Side fra et håndskrift med et helgen-vita og tilhørende liturgi. I rubrikken ses det ellers sjældent forekommende bogstav k i forkortelsen kl. Kalendae betegner den første dag i en måned, tallet foran det antal dage, man skal tælle bagud for at bestemme den konkrete dag, i dette tilfælde altså den 20. november, festdagen for helgenkongen Edmund, der blev dræbt af danske vikinger i 869. Siden rummer begyndelsen til en lille messe for denne helgen, og er forsynet med neumer, dvs. middelalderlig nodenotation, som elegant understøtter sidens øvrige formelle kvaliteter. I skriftbilledet er der med behændighed anvendt flere forskellige grafiske virkemidler. Således

bevarede bog, Dalbybogen. Den har fået sit navn efter det sted i Skåne, hvor den beviseligt befandt sig i senmiddelalderen, og hvor den med stor sandsynlighed tillige blev fremstillet i anden halvdel af 1000-tallet. Dalbybogen rummer de fire evangelier i latinsk oversættelse, og er kopieret i den karolingiske skriftform, som forblev den dominerende skriftform i Europa til langt op i 1100-tallet.

Gotisk skrift

Med gotikkens nye formsprog ændrede også bøgernes skriftbillede karakter. Stilændringen er ikke alene synligt i de miniaturemalerier, der forsirer teksten, men også udformningen af selve skriften, der får et mere skarpt og kantet præg. Som det var tilfældet med den karolingiske skrift, kendes også den gotiske skrift i flere variationer. I en særlig type af gotisk skrift er bogstaverne skrevet sammen i en tekstur, hvor et element af et bogstav tillige udgør et element i et andet. F.eks. kan opstegen i et *d* danne ryggen i et *e* eller *o*. Bogstaver som *m n u* og *i* dannes hyppigt ved ensartede rækker af streger

er Edmunds navn er fremhævet ved at være skrevet kapitæler. Liturgiske stikord er tilsvarende fremhævet. Hovedafsnit er markeret ved brug af farvede initialer i stor størrelse. Den forudgående tekst afsluttes i linje to med et AMEN skrevet i græske bogstaver. Af særlige træk i skriften kan fremhæves g'et med stor bue, der åbner mod venstre, samt sammenskrivning af o og r. Diftonger skrives både som enkeltbogstaver, ae, og med underskrevet hale, det såkaldte e-caudata (e). Håndskriftet er med stor sandsynlighed fremstillet i klostret Bury St. Edmunds i England i 1000-tallets sidste årtier. Det Kongelige Bibliotek, GKS 1588 4°, f. 28r (bladets mål: ca. 20 × 13 cm).

Incipit p̄hatio sancti iheronimi p̄sbi
in librum tobie.

hromatio et helyodoro
ep̄is. iheronimus p̄br̄
in dño salutē. Murari n̄
desino exactionis ur̄e
instantiam. Exigitis e
num ut librum chaldeo

sermone conscriptum. ad latinū stilum
traham. librum utiq; tobie. quem hebre
i de cathalogo. diuinaz scripturaz se
cantes. hys que agiographa memorāt
manciparunt. feci satis desiderio ur̄o.
non tamen meo studio. Arguunt enim
nos hebreoz studia. et imputant nobis
contra suum canonem latinis auribus
ista transferre. Sed melius esse iudicans
phariseoz displicere iudicio. et ep̄oz uis
sionib; deserunt. institi ut potui. Et q̄a
uicina est chaldeoz lingua sermoni he
braico. utriusq; lingue peritissimum lo
quacem reperiens. unius diei laborem
arripui. et quicquid nichille hebraicis
uerbis expressit. hoc ego accito notario

helt uden eller kun med ganske tynde forbindelseslinier, således at kun konteksten gør det muligt at afgøre om der står *ii in ni in* eller *m*. Et andet træk i nogle gotiske håndskrifter, der kræver trænedede øjne hos læseren, er anvendelsen af et stadigt mere udviklet system af forkortelser. Dette hænger sammen med en udvidet og mere differentieret anvendelse af bøger. I 1100- og 1200-tallet blev et stigende antal bøger fremstillet og brugt udenfor kirke og klostre, bl.a. ved nye institutioner som universiteterne. Det var bøger, der var fremstillet til brug for specialister, som udover at mestre en fagterminologi tillige måtte forventes at beherske et specialiseret system af forkortelser. Specialiseringen giver sig også udslag i bøgernes layout og øvrige indretning. De grundtekster, der anvendtes i undervisningen, læstes næsten altid med kommentarer, undertiden endda med kommentarer til kommentarer. Central eller marginal placering af de forskellige teksttyper på siden kunne tydeliggøre, hvad der var grundtekst og hvad der kommentarer. Forskellige niveauer af

tekst kunne ligeledes markeres ved brug af forskellig skriftstørrelse.

Den gotiske skrift udvikledes i den senere del af det 1100-tallet og blev i forskellige varianter den almindeligt anvendte bogskrift i det meste af Europa frem til middelalderens slutning. I denne periode var Danmark for længst blevet en fuldt integreret del af det kristne Europa – og dermed af den skriftkultur, der var en væsentlig del af kirkens fundament. De fleste af de bøger, der blev fremstillet i Danmark i middelalderen, er derfor skrevet i en af de mange former for gotisk skrift.

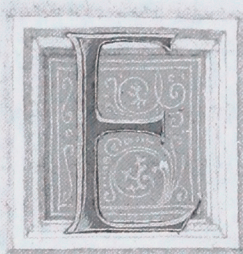
Humanistisk skrift

Italien brød renæssancens humanister gotikkens monopol i bøgerne. Der havde man siden slutningen af 1300-tallet udviklet en ny skriftform, inspireret både af antik skrift og af skriften i de karolingiske håndskrifter, hvori de søgte troværdige afskrifter af de eftertragtede tekster fra oldtiden. Den humanistiske skrift gav bogstaverne et afrundet og klart præg, som

kantet præg, der er synligt også i rundinger. Skriftens kraftige tegning af vertikale streger giver tekstbilledet en robust karakter. Som i andre håndskrifter fra perioden anvendes diftonger eller e-caudata ikke, men gengives blot ved e. Der forekommer mange forkortelser, både for nomina sacra, endelser og ordled. Der anvendes interpunktionstegn, og alfabetet rummer både store og små bogstaver, der dog ofte anvendes inkonsekvent. Håndskriftets sider fremstår med tydelige linjer og layout-streger. De mange tusinde skrivelinjer har været en vigtig forudsætning for at skriveren har kunnet prente alle bibelens bogstaver i egale rækker, spalte for spalte og side for side. Det Kongelige Bibliotek, GKS 4 2°, vol. 2, f. 21r (bladets mål: ca. 55 × 39 cm; kolonnebredde: ca. 11 cm).

Gotisk skrift, 1200-tallet. Billedet viser den øvre halvdel af spalten i et af i alt tre bind, der tilsammen rummer hele den latinske bibel. De tre bind er i meget stort format, og såvel skrift som udsmykning viser bogværkets betydelige status. De tre bind med tilsammen knap 700 blade er fremstillet til brug for domkirken i Hamburg i 1255. Det ved vi fra skriveren, Karolus, som har givet sig til kende i en afsluttende dedikation til den bellige jomfru. Som angivet i rubrikkens incipit er teksten bibeloversætter Hieronymus' forord til Tobias' bog. Forordet er stilet til biskopperne Chromatius og Heliodoros, der begge er afbildet med front mod Hieronymus i initialet C. I hænderne holder Hieronymus et skriftbånd med forordets indledningsord: Mirari non desino exactionis vestre instantiam. Bogstaverne har et

F elices pro auos atavos foelicia dicas
 S axula: q̄ q̄ndā sub regibus atq; tribunis
 V iderūt uno cōtentā carcere Romam
 H is alias poterā plures subnectere cās
 S ed iumēta uocāt & sol inclinat eūdē
 N am in cōmota iā dudū mulio iūrge
 A nnuūt: ergo ualde nri meor & quēs te
 R oma tuo refici propantē reddat agno
 M e quoq; ad diuinā cererē urāmq; dianā
 C onuelle: a cūnis satyrarū ni pudex illas
 A diutor: gelidos ueniā caligatus ī agros

H Cecites Crispin² adest in sepe uocadus
 Ad p̄cis mōstis nulla uirtute redetur
 A uitū eḡ solaq; libidine fortis
 D elicias uidue m̄i asp̄nat adulter
 Q ū refert igitur: quīs iumēta fatigat
 P ortuabo: quāta nemos uedēt in umbra
 I ugeta f̄ uicina foro quīs emerit edes
 N emo malus sodix: mīme corruptor & iſte
 I nſtus: cū quo nup̄ uirtata iacebat

man, i betragtning af den bevidste brug af forbillederne, godt kan betegne som klassicistisk. Den spredtes fra Italien til de øvrige romanske lande, siden også til England, men først ret sendt til Tyskland og Norden. I Italien var den humanistiske skrift så almindelig, at den også blev et naturligt valgt i trykte bøger.

Sene udviklinger af humanisternes skrift er de forskellige arter af formskrift, som skolebørn endnu lærer at skrive. Af samme grund vil de fleste moderne øjne finde et håndskrift i karolingisk skrift fra 800-tallet eller et humanistisk fra 1400-tallet lettere at afkode end et håndskrift i gotisk skrift fra det 1200- eller 1300-tallet.

Forkortelser

Uafhængigt af former og varianter forblev skriftens grundelementer, de 23 bogstaver, de samme. At det i et middelalderligt håndskrift alligevel kan se ud som om der er kommet flere tegn til, skyldes brugen af forkortelser. Sådanne kendes allerede fra oldtiden, bl.a. fra Ciceros sekretær, Tiro, som har givet navn til de såkaldte

tironiske noter. Brugen af forkortelser blev mere og mere udbredt middelalderen igennem.

Tidligt i den kristne middelalder udviklede man en særlig type forkortelser for såkaldt hellige ord og navne, *nomina sacra*, betegnelser for Gud, Herren, Jesus, Christus og Helligånden, ord som optræder hyppigt i Bibelen og i den kristne litteratur. Med fine streger til angivelse af forkortelsen kunne Deus (Gud) således skrives DS / ds, Dominus (Herren) DNS / dns, og Spiritus Sanctus (Helligånden) SPS SCS / sps scs. Jesus kunne forkortes IHS / ihs; nogle skrivere har formentlig opfattet dette som forkortelsen for JH<ESU>S, men historisk gengiver tegnene de tre første bogstaver af Jesus' græske navnform i det Ny Testamente, IHC (iota eta sigma). Med græske bogstaver forkortes hyppigt også Christus: XPC / xpc, hvor X er det græske chi, P det græske rho og C det græske sigma – bogstaver, som havde samme form men forskellig værdi i de to alfabeter – altså CHR<ISTU>S. En anden forkortelse for samme navn er XP, undertiden med X anbragt i P's

Humanistisk skrift, 1400-tallet. Side fra et håndskrift med den romerske digter Juvenals 16 satirer, kopieret i Bergamo og dateret af skriveren Joannes Nydenna den 23. august "i Pius IIs tredje år som pave", dvs. 1460. Renæssancens humanistiske trænede skrivere havde en lang tradition at drage nytte af. Bl.a. gjorde man flittigt brug af det fleksible, middelalderlige forkortelsessystem. Men det blev omsat til den ny tids stilidealer, og nænsomt korrigeret, hvor det var nødvendigt. Således fik et klassisk element, der forsvandt ud af latinsk skrift under gotikken, en renæssance: diftonger optræder atter, både som sammenskrivninger og som e-caudata. I håndskriftet afspejles flere sider af renæssancens

humanisme: interessen for den klassiske tekst, den enkle, formfulde skrift, der har forbilleder i karolingisk tid og antikken, bestræbelsen på klarhed, og det stærke fokus på ord og bogstav. Alle verslinjers begyndelse er markeret med store bogstaver, ligesom de enkelte satirer indledes med kolorerede initialer på en fint dekoreret baggrund – i formen afspejlende den skrift, man fandt på romerske monumenter fra oldtiden. Hvor det indledende bogstav i andre håndskrifter indrammer et billedligt motiv, er det her bogstavet, der er indrammet og selv gjort til motiv. Det Kongelige Bibliotek, GKS 2030 4°, f. 16 (bladets mål: ca. 20 × 13,5 cm).

nedstreg. Denne forkortelse har overlevet reformationen også i Danmark, hvor man endnu i kirkerne på alterduge og messehagler kan finde de græske bogstaver XP, undertiden omkranset af to andre lån fra græsk: A og Ω (alfa og omega), det første og det sidste bogstav i alfabetet som symbol på Herren som altings begyndelse og slutning.

Forkortelser blev en del af det latinske skriftsystem. Det var i det store og hele ensartet, og har sjældent virket hæmmende på teksternes læselighed. I 1000-tallet har en munk i det centrale Tyskland normalt uden vanskelighed kunnet tyde hvad en skriver havde kopieret et sted i Frankrig, Italien eller England – selv om han måske nok hist og her har studset over en anderledes praksis eller en særegen detalje. I den senere del af middelalderen blev forkortelsessystemet mere komplekst. Det hang bl.a. sammen med den voksende produktion af faglitteratur, f.eks. ved universiteterne, hvor man ofte måtte tilegne sig nye sæt af forkortelser i samme takt som man satte sig ind i nye termer og begreber. Noget tilsvarende gør sig gældende i bøger, der var skrevet til anden specialiseret brug, f.eks. for brødre indenfor samme orden. En håndbog i logik skrevet for studerende ved Pariseruniversitetet var under ingen omstændigheder let tilgængelig læsning, og til de forkundskaber, man måtte erhverve sig for at kunne bruge sådanne tekster, hørte altså også viden om de forkortelser, der var anvendt under skrivningen.

Nogle af middelalderens forkortelser er stadig gængse i dansk. Det gælder

f.eks. &, forkortelsen for *et*, det latinske ord for og. Det er en sammenskrivning af e og t. Etc., som i middelalderen også kunne skrives &c, forkortelsen for *et cetera*, dvs. osv., er en anden type af latinske forkortelser, der fortsat er i brug i dansk.

Skrivelinjer og skrivekunst

I middelalderens bøger udvikledes efterhånden et bredt og varieret system af typografier. Minuskler anvendtes som brødskrift, majuskler eller uncialer som overskrifter. Minuskler i forskellige størrelse kunne anvendes, hvis det fremmede klarhed og overskuelighed – f.eks. i forbindelse med tekster, der ledsagedes af kommentarer i flere lag eller niveauer. Brug af store bogstaver ved en ny sætnings begyndelse blev tidligt almindeligt, og kunne nemt udbygges med forskellig bogstavstørrelse ved sætnings eller afsnits eller kapitlers begyndelse. Det var virkemidler, som fremmede en bogs overskuelighed og gjorde orienteringen i den lettere. Hertil hjalp også brugen af en eller flere farver, f.eks. rødt (latin: *rubrum*) anvendt som blækfarve i en overskrift (*rubrica*). Det gjorde det let for øjet at fange de overordnede elementer i en tekst, og åbnede samtidig de ensartede tekstsider for nogle æstetiske muligheder.

Middelalderens skrivere formåede at prente bogstaverne på siderne med en forbløffende egalitet. Det skyldtes skrivernes evner og øvelse, men også den praktiske indretning af siderne inden skrivningen begyndte. Forud for denne blev nemlig tekstens layout markeret på hver eneste side. Med et

stumt redskab eller en pæn af bly markeredes tekstblokkens ydre rammer samt alle skrivelinier, således at der var skabt grundlag for ensartethed allerede inden skriveren begyndte sit arbejde med selve skriften.

På nogle sider blev disse ydre rammer og linjer brudt af initialer og billeder, der anskueliggjorde teksten. Initialer, begyndelsesbogstaver, kunne strække sig over adskillige linier, undertiden i fuld sidelængde. Der var stadig tale om bogstaver, men både formgivning, forsiringer og farver gjorde dem tillige til kunst – hyppigt endog til figurativ kunst, der illustrerede de tekster, de indledte. At lave initialer krævede en særlig kunnen, tid og ressourcer til materialer – f.eks. guld, som anvendtes i særligt fine eksemplarer. I verdslige bøger kunne det være et udtryk for opdragsgiverens prestige. I kirkens bøger var det et udtryk for teksternes ophøjethed, for den åndelige og dybere indsigt, de rummede. Man anvendte ofte guld i fremstillingen af initialer, som i særlige bøger endda blev efterfulgt af linier eller hele sider af ord, der ligeledes blev skrevet i guld. Det var kalligrafi, der gjorde bogstaver til mere end tegn i alfabetet. I middelalderen kaldte man det at skrive eller male med guld kaldte man for at illuminere, der egentlig betyder 'at indlyse'. De illuminerede bogstaver havde en klar æstetisk funktion, men hensigten med dem var ikke blot at lyse op i sidernes brødtekst. De skulle også kaste lys ind i sjælen på den læsende.

Bogstaverne kunne blive til kunst i sig selv, og selve deres form kunne udnyttes som rammer om små

billedfremstillinger med motiver hentet fra de skrifter, de indledte. Nogle bogstaver – O, D, Q eller B, f.eks. dannede måske en mere naturlig ramme end andre, men i kreative hænder kunne alle alfabetets bogstaver bruges. Betegnelsen for sådanne ord-billeder er historierede initialer, fordi de i sig rummer en historie, et genkendeligt element. I bibler, der er udstyret med begyndelsesbogstaver ved hvert enkelt af de bibelske skrifers indledning, kan man anskue serien af historierede initialer som en slags sideløbende billed-bibel. I evangeliarer, dvs. bøger der rummer de fire evangelier alene, finder man ofte initialer ved hvert evangeliums begyndelse, gerne i form af et billede af evangelisten selv og hans symbol. Og ofte således at man ser evangelisten i færd med at skrive sit evangelium. Det er f.eks. tilfældet i den allerede nævnte Dalbybog.

Initialer kan være så fint forsirede, at de fremstår mere som kunstværker end som bogstaver. Men pointen er netop, at de er begge dele: tegn, der indgår i ord og tekster, men også billeder, der løfter sind og tanke. En sammensmeltning af skrift og kunst, eller en pointering af skriften som kunst, som ånd, og ikke blot et system af rette og buede streger skrevet med blæk.

Bogtrykket

Da Johann Gutenberg i midten af 1400-tallet udviklede teknikken til at trykke bøger, var et af de elementer, han ikke formåede at overføre til det nye medie, de illuminerede bogstaver. Sådanne findes ganske

vist i de bevarede eksemplarer af den latinske bibel, der som den første trykte bog blev produceret i hans værksted – men de er på traditionel middelalderlig vis udført i hånden. Bogtrykkunsten udviklede aldrig metoder til at fremstille illuminerede initialer, der først efterhånden blev erstattet af nye former for udsmykning.

Et andet element, der ikke blev overført til den nye bog, var de fine hjælpestreger, der markerede sidernes layout i den middelalderlige bog. Det radikalt nye i Gutenbergs opfindelse var de løse typer, støbt i bly, og muligheden for at sætte disse typer sammen til hele sider af spejlvendte ord i bly. Når man havde lavet formene, kunne man støbe store mængder af hvert enkelt bogstav, og de kunne genbruges. Og når man havde sat en side i bly og løbende forsynede den med tryksværte, kunne man i trykken fremstille hundreder af retvendte aftryk af satsen. I satsen var også sidens layout fastlagt.

En middelalderlig skriver har utvivlsomt kunnet kopiere en bog hurtigere med pen og blæk end en bogtrykker kunne fremstille det første eksemplar af samme bog med bly og tryksværte. Forskellen var, at bogtrykkeren på grundlag af arbejdet med det første eksemplar meget hurtigt kunne fremstille adskilligt flere eksemplarer. Det gjorde produktionstiden – og dermed omkostningerne – per eksemplar langt mindre end ved fremstillingen af en håndskreven bog. Dette fik stor betydning for bogens udbredelse og rolle i samfundet, men det ændrede lige så lidt på selve bogens form, funktion

og indretning som på den skrift, der blev brugt.

Gutenberg trykte sin bibel med latinske typer i stort set samme form, som skriverne fortsatte med at benytte i de håndskrevne bøger i endnu nogle årtier. I Tyskland var det den gotiske skrift, frakturen, mens de tidligste bogtrykkere i Italien valgte en skriftform der var præget af den humanistiske skrift, antikvaen. Disse to hovedformer blev i flere århundreder bestemmende for den typografiske udvikling i Europa, hvor man i de tyske og nordiske lande fortrinsvis trykte tekster på folkesprogene med fraktur, mens man de romanske lande samt England vedblev med at anvende antikvaen. I alle lande var det praksis at benytte den humanistiske antikva, når man skrev på latin.

I århundrederne efter Gutenberg blev fremstillingen af skrift trykt på papir udviklet og forfinet både teknisk og æstetisk. Bogstaverne har også efter middelalderen fået mange former, men altid som variationer af det vi fortsat alle kender og uden videre kan afkode: det latinske alfabet, den mest synlige – og fortsat mest anvendte – del af den vestlige verdens kulturarv fra den romerske oldtid.

Litteratur

Litteraturen om den latinske skrift i middelalderen meget omfattende. En bredt dækkende, pædagogisk opbygget bibliografi er Leonard E. Boyle: *Medieval Latin palaeography. A bibliographical introduction*, Toronto 1984 (genoptrykt 1995). Løbende information om ny kodikologisk og palæografisk

litteratur kan man finde i sektionen "Bulletin Codicologique" i tidsskriftet *Scriptorium*. Omfattende introduktioner til emnet er Bernhard Bischoff: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979, 2. Aufl. 1986 (engelsk udgave, *Latin Palaeography. Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 1990), samt Michelle P. Brown: *A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*, London 1990. En kortfattet indføring på dansk er Erik Petersen: *Skrift og Bog. Oldtid, Middelalder, Renaissance*, København 1984. I

Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark, 1: *Katalog*, & 2: *Essays*, redigeret af Erik Petersen, København 1999, belyses flere aspekter af den latinske skrifts brug og udvikling i middelalderen. En omfattende samling af middelalderlige håndskrifter udgivet i digital faksimile er tilgængelig på Det Kongelige Biblioteks websted *Codices Latini Haunienses* (Latinske håndskrifter i København), redigeret af Erik Petersen, på netadressen <http://www.kb.dk/da/nb/materialer/haandskrifter/HA/e-mss/clh.html>.

VERDENS
REDIGERET AF STIG T. RASMUSSEN
SKRIFTER
VERDENS
SKRIFTER
FORLAGET VANDKUNSTEN
VERDENS
UDGIVET I SAMARBEJDE MED
SKRIFTER
DET KONGELIGE BIBLIOTEK OG
VERDENS
FORENING FOR BOGHAANDVÆRK
SKRIFTER

Denne artikel er skrevet til *Verdens skrifter*. Redigeret af Stig T. Rasmussen. Forlaget Vandkunsten i samarbejde med Det Kongelige Bibliotek og Forening for Boghaandværk. 2011. 392 s. Ill. ISBN 978-87-2695-111-5. Kr. 299,95

Magasin fra Det Kongelige Bibliotek bringer fremover et antal artikler derfra, skrevet af bibliotekets medarbejdere.